

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.17721/upj.2020.2\(14\).1](https://doi.org/10.17721/upj.2020.2(14).1)

Баранаускіне Інгріда,

доктор наук, професор,
Шауляйський університет, Литва
E-mail: ingrida.baranauskiene@ku.lt
ORCID: 0000-0003-2158-4941
Researcher ID: AAC-5661-2019

Коваленко А. Б.,

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: abk2015@ukr.net
ORCID: 0000-0001-6458-5325
Researcher ID: O-7330-2019

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНИХ СТОСУНКІВ ДІТЕЙ-СИРІТ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті наведено результати дослідження особливостей міжособистісних стосунків дітей-сиріт старшого дошкільного віку. Виявлено відмінності у функціонуванні сфери міжособистісних стосунків у дітей-сиріт та дітей, які виховуються в сім'ї. У дітей-сиріт переважає підвищений інтерес до дорослого, що свідчить про незадоволення потреби в увазі з його боку. Головним мотивом спілкування дітей, які виховуються в сім'ї, є пізнавальний мотив, тоді як у дітей-сиріт – потреба в увазі й доброчливості.

У дітей-сиріт відмічається підвищена конфліктність, приводом для чого є побутові проблеми і боротьба за увагу і доброзичливість дорослого, на відміну від дітей, що виховуються в сім'ї, в яких приводом для конфлікту є самоствердження в грі.

Діти-сироти слабше та рідше виражають у спілкуванні свої власні емоції, рідко звертаються до партнера за порадою, підтримкою та для обміну враженнями, на відміну від дітей з сім'ї. Стосунки з однолітками у дітей-сиріт викликають відчуття байдужості.

Виявлено відмінності між дітьми-сиротами та дітьми, які виховуються в сім'ї за показниками благополуччя взаємостосунків: у групі дітей-сиріт він є досить низьким, водночас як у дітей, які виховуються в сім'ї, – високий.

У дітей-сиріт через проблеми у міжособистісних стосунках з дорослими та однолітками спостерігаються певні відхилення в становленні найважливіших психологічних утворень: спотворення образу себе, затримка у становленні суб'єктного ставлення до самого себе, а також уповільнений і неповноцінний розвиток активності, що в подальшому може негативно позначитися на психологічному благополуччю особистості.

Ключові слова: міжособистісні стосунки, старший дошкільний вік, діти-сироти, соціометричний статус, емоційні компоненти ставлення.

Вступ

Актуальність проблеми. У сучасному суспільстві неухильно збільшується кількість дітей, які залишилися без піклування батьків, незважаючи на заходи, що впроваджуються органами державної влади для підтримки материнства. Тому проблеми дітей-сиріт в даний час набувають все більшої соціальної значущості. Особливої уваги заслуговують дослідження сфери міжособистісного спілкування таких дітей, оскільки наявність повноцінного спілкування з однолітками та дорослими є умовою їхньої успішної соціалізації. Проблема міжособистісних стосунків особливо гостро постає в старшому дошкільному віці, коли починають формуватися механізми соціальної перцепції (зокрема, емпатія). Проблеми у міжособистісних стосунках з оточенням, підвищений рівень конфліктності, невміння налагоджувати стосунки, розуміти інших людей можуть в подальшому стати причиною як соціального, так і психологічного неблагополуччя особистості (Goldfarb, 1955; Tizard, & Rees, 1975; Pringle, & Bossio, 1960; Belsky, & Pluess, 2010; Bakermans-Kranenburg, & IJzendoorn 2007). Проте, як свідчить аналіз, цій проблемі приділяється значно менше уваги, ніж проблемі міжособистісних стосунків дітей, що виховуються в сім'ї (Howe 2008; Lewis 1996; Wellman, & Lagatuta, 2000).

Теоретичний аналіз

До кінця XX століття розвиток дитини традиційно розглядався крізь призму односпрямованої моделі, в якій домінуючим визнавався вплив матері на дитину, і не враховувалася активна роль самої дитини в процесі її розвитку, соціалізації, формування психологічного здоров'я (Goldfarb, 1955). Сучасні дані, одержані в психології розвитку і психогенетиці, переконливо доводять, що взаємодія матері і дитини – це з самого початку двобічний процес, в якому і батьки, і

дитина впливають на поведінку один одного і на стосунки, які між ними складаються (Ge, 1996; O'Connor, 2002; Bronfenbrenner, & Morris, 1998; Caspi, & Shiner, 2005).

Аналіз досліджень ролі матері в різні періоди розвитку дитини здійснювався в різних психологічних школах (Bowlby, 2006; Klein, 2001; Winnicott, 2002). Результати цих досліджень свідчать про важливу роль матері в розвитку дитини, особливо у період немовляти та раннього дитинства. Наявність глибокого емоційного зв'язку з близьким дорослим є основою подальшого розвитку дитини. Діти, які не мають досвіду життя в сім'ї, є особливою групою, від якої слід очікувати, що чинник материнської депривації матиме негативний вплив на розвиток дитини загалом, що виявлятиметься в подальшому. Дослідження особливостей інтерперсональних відносин і емоційного розвитку дітей-сиріт, показує, що у них виражені порушення стосунків з дорослими (Лангмейер, & Матейчик, 1984). Більш того, в деяких дослідженнях (Goldfarb, 1955; Tizard, & Rees, 1975; Pringle, & Bossio, 1960) одержано дані, що групу дітей-сиріт без досвіду проживання в сім'ї слід розглядати як таку, яка має специфічні особливості в розвитку, що відрізняють її від дітей, які проживають у сім'ї.

Особливості розвитку особистості дитини-сироти показані в численних дослідженнях (Pringle, & Bossio, 1960; Лангмейер & Матейчик, 1984), які відображають сутність материнської депривації, специфіку психічного розвитку дітей, які виховуються поза сім'єю.

Феномен взаємодії індивідуальних і сімейних характеристик у процесі розвитку, коли дитина і її найближче соціальне оточення є активними суб'єктами цього процесу, вперше був виявлений емпірично (New York Longitudinal Study; Thomas, & Chess, 1977). Вони розробили концепцію «гарної і поганої відповідності» (goodness-of-fit): якщо можливості і здібності дитини відповідають вимогам і очікуванням оточення («гарна відповідність»), то така дитина буде розвиватися психологічно і психічно благополучно; якщо ж дитина не має здібностей і властивостей, необхідних для того, щоб справитися з вимогами і очікуваннями, які ставляться суспільством (особливо батьками), то з більшою ймовірністю у неї виникнуть емоційні чи поведінкові проблеми. Пізніше на основі біоекологічної моделі розвитку У. Бронфенбреннера були запропоновані кілька теоретичних моделей, які розкривають природу взаємодії. Зокрема, модель «подвійного ризику» пояснює відмінності в чутливості до виховання тим, що деякі індивідуальні особливості підсилюють вплив інших чинників ризику, збільшуючи негативний вплив сімейного ризику, тобто за несприятливого поєднання індивідуальних особливостей і умов виховання ризик мо-

же суттєво зростати, а за найкращої відповідності сімейного середовища можливостям дитини, розвиток може відбуватися найуспішніше (A. Caspi, R.L. Shiner, J. Belsky, M. Pluess). Модель «диференційованої сприйнятливості» також передбачає, що деякі діти найбільш чутливі до виховання: вони більше, порівняно з іншими дітьми, піддаються несприятливому впливу негативного виховання, але при цьому в сприятливих умовах середовища розвиваються особливо успішно (Belsky, & Pluess, 2010; Bakermans-Kranenburg, & Van IJzendoorn, 2007).

Однак розвиток дитини має свої особливості у випадку виховання в сім'ї. Авторами відзначається, що на розвиток дітей впливають умови набуття ними досвіду соціальних взаємодій (наявність сиблінгів, рольові ігри, сімейні бесіди тощо) (Jenkins, & Astington, 1996; Perner, Ruffman, & Leekman, 1994; Wellman, & Lagatuta, 2000; Howe 2008; Lewis 1996; Dunn 1991).

Основою дослідження є ідеї Я. Л. Коломінського, який розглядає міжособистісні стосунки як вибіркові переваги одних дітей перед іншими; ідеї Е.О. Смирнової, яка досліджувала міжособистісні стосунки через систему існуючих у групі взаємних оцінок дітьми один одного та ін. У ході низки досліджень виявлено, що у дітей, які виховуються в дитячому будинку, спостерігаються певні відхилення в становленні найважливіших психологічних утворень: спотворення образу себе, затримки у становленні суб'єктного ставлення до самого себе, а також уповільнений і неповноцінний розвиток першого особистісного утворення — активності.

Виходячи з припущення про те, що на розвиток особистості дитини істотний вплив чинить сім'я як головне джерело накопичення раннього соціального досвіду, нами здійснено дослідження дітей-сиріт, які позбавлені сімейного оточення, і дітей, які виховуються в сім'ях. Виявлені особливості міжособистісних стосунків у дітей-сиріт за відсутності сімейного досвіду в дитячому віці дозволить оцінити його значення для розвитку розуміння дітьми навколишнього світу, здатності адекватно взаємодіяти в ньому, що сприятиме визначенню негативних наслідків, їх чинників задля розробки програми корекційного впливу для їх ефективної соціалізації.

Мета дослідження: вивчити особливості міжособистісних стосунків дітей-сиріт старшого дошкільного віку для виявлення порушень у розвитку особистості задля спрямованого корекційного впливу.

Методологія та результати дослідження

Виклад основного матеріалу. В емпіричному дослідженні використовувалися такі методики: методика «Капітан човна» (Смирнова,

2005) для визначення соціометричного статусу дитини у групі; «Колірний тест ставлення» (Лутошкин, 2001) для вивчення емоційних компонентів ставлення дитини до значущих людей та до себе і відображує як свідомий, так і неусвідомлюваний рівень цих ставлень; карта спостережень Д. Стотта (Регуш, 2001) для виявлення дезадаптації у дітей.

Для статистичного аналізу отриманих результатів використовувалися методи математичної статистики: описова статистика, z-критерій для визначення значущості відмінностей часток.

Дослідження проводилося з кожною дитиною індивідуально у формі бесіди.

Вибірка. Емпіричне дослідження здійснювалося на базі школи-інтернат (м. Боярка Київської області), де виховуються діти-сироти в умовах закладу інтернатного типу (75 осіб) віком 5–7 років та діти-вихованці Дитячого навчального закладу № 659 (м. Боярка) (78 осіб).

Результати дослідження

На підставі аналізу даних за методикою «Карта спостережень» Д.Стотта встановлено, що діти-сироти та діти, що виховуються в сім'ї, у своїй зовнішній поведінці мають певні подібні риси та відмінності. Відмінності розраховувалися за z-критерієм для визначення значущості відмінностей часток; якщо р-значення менше за 0.05, то відмінності у відсотках є статистично значущими на рівні альфа = 0.05.

Таблиця 1

Аналіз сильної вираженості шкал у дітей-сиріт та дітей, що виховуються в сім'ї (у %)

	Група 1 n=75	Група 2 n=78	z-критерій	p-значення
Недовіра до нових речей, людей, ситуацій	8	36	-4,15	0,000
Конфлікти з дітьми	100	12	10,99	0,000
Ослабленість	8	0	2,55	0,011
Діти і занурення в себе	16	20	-0,72	0,470
Діти і неприйняття дорослих	0	0		
Емоційна незрілість	64	0	8,53	0,000

	Група 1 n=75	Група 2 n=78	z-критерій	p-значення
Діти і тривога за прийняття дорослими	52	8	6,01	0,000
Діти і тривога за прийняття дітьми	4	36	-4,91	0,000
Діти і непосидючість	36	40	-0,48	0,633
Діти і невротичні симптоми	0	0		
Діти і середовище	30	0	6,28	0,000

Примітка: група 1 – діти-сироти, група 2 – діти, що виховуються в сім'ях

Дані, що містяться в табл. 1, свідчать про те, що існують суттєві відмінності у певних аспектах загальної поведінки та міжособистісному спілкуванню у дітей-сиріт та дітей, що виховуються в сім'ї. Серед дітей-сиріт частіше відмічаються конфліктність, млявість, емоційна незрілість, тривожність. Водночас, у дітей, що виховуються в сім'ї, меншою мірою виражена конфліктність, загальний емоційний стан кращий, активність вища. Також помічено, що діти-сироти більше прагнуть отримати увагу від дорослого, швидше знаходять з ним спільну мову. Діти, що виховуються в сім'ї, більше прагнуть уваги з боку інших дітей, міжособистісні контакти з ровесниками у них міцніші. Зовнішнє середовище, в якому виховуються діти, більш негативно сприймається дітьми-сиротами, ніж дітьми, що виховуються сім'ї.

Аналіз результатів за шкалами методики Д. Стотта свідчить про наступне.

Шкала «Нестача довіри до нових речей, людей, ситуацій». Виявлено, що діти-сироти проявляють більше довіри до людей і речей, ніж діти зі звичайних сімей. Разом з тим, варто відзначити, що показники недовіри у обох групах мінімальні або середні. Дані, одержані за методикою, свідчать, що сильна вираженість нестачі довіри виявлена у 36% дітей, що виховуються в сім'ї, і у 8% дітей-сиріт. Окрім цього, в обох групах не виявлено дуже сильної вираженості тенденції до недовіри. Загалом, можна стверджувати, що загальний рівень довіри до нових речей, людей і ситуацій у старших дошкільників є досить високим, хоча дещо вищий у дітей-сиріт, що пояснюється підвищеною потребою в увазі з боку дорослих, в безумовному прийнятті і любові.

Шкала «Конфлікти з дітьми». У ході аналізу виявлено, що діти-сироти виявляють вищий рівень агресії, ніж діти, що виховуються в сім'ї. Крім цього, діти-сироти виявляють агресію переважно при спілкуван-

ні з дітьми, ніж з дорослими. При цьому ці діти виявляють великий інтерес до дорослих, значно менший — до дітей свого віку. Спільним для обох груп дітей є досить невисокий рівень конфліктності; високий рівень зустрічається у незначній кількості дітей-сиріт. Це можна пояснити порушенням критичності, що властиве всім дітям-сиротам і в поєднанні з деприваційним впливом виявляється в надмірній агресивності і збудливості в ситуації міжособистісної взаємодії з іншими дітьми. Причиною підвищеної конфліктності дітей-сиріт порівняно з дітьми, що виховуються в сім'ї, може виступати також компенсація низької самооцінки, яка виявляється у дітей-сиріт у формі зовнішньої агресії.

Шкала «ослабленість». Показники за цією шкалою мінімальні або низькі, що свідчить про загальне здоров'я і активність дітей. Високі показники виявлені лише у 8% дітей-сиріт.

Шкала «Діти і занурення в себе». Показники за цією шкалою в обох групах низькі, що свідчить про активність дітей, проте виявлено певну кількість дітей-сиріт (16%) і дітей, що виховуються в сім'ях (20%), які мають сильну зануреність в себе. Це можна по-різному пояснити залежно від статусу дитини: для дітей-сиріт це залежить від особистісних характеристик, від ставлення до цих дітей вихователів, для дітей, що виховуються в сім'ї, — особливостями виховання поза дошкільним виховним закладом, а також особистісними характеристиками дитини.

Шкала «Діти і неприйняття дорослих». В обох групах старших дошкільників виявлено слабку (28% у дітей сиріт і 8% у дітей, що виховуються в сім'ї) та помірну (72% і 92% відповідно) вираженість якості, що свідчить про загальне прийняття дорослих. Такі результати можна пояснити відсутністю гострих конфліктів між старшими дошкільниками і дорослими. Однак, більш ймовірним виявляється неприйняття дорослих дітьми, що виховуються в сім'ї, порівняно з дітьми-сиротами, які здатні забезпечити собі мінімальну безпеку за рахунок прихильності до дорослого, в якому вони шукають джерело емоційного тепла і захисту. Саме тому такі діти більш схильні до прийняття дорослих.

Шкала «Емоційна незрілість». Згідно з результатами, діти-сироти більш емоційно незрілі, ніж діти, що виховуються сім'ї. Це можна пояснити тим, що у дітей-сиріт яскраво виявляється порушення у формуванні самосвідомості, спровоковані нереалізованою потребою в любові, прихильності та визнанні. Саме це призводить до виникнення серйозних проблем у сфері емоційного розвитку.

Шкала «Діти і тривога за прийняття дорослими». Більше половини дітей-сиріт (52%) мають сильну вираженість якості, на відміну від дітей, що виховуються в сім'ї (8%). Це свідчить про бажання дітей-сиріт отримати увагу від дорослого через спроби встановлення контакту з ними.

Шкала «Діти і тривога за прийняття дітьми». Діти зі звичайних сімей більше тривожаться про контакти з ровесниками, на відміну дітей-сиріт, контакти яких більш одноманітні й малоемоційні та виявляються частіше за все у вигляді вказівок. В основі такого спілкування відсутні прояви емпатії, як здатності зрозуміти почуття та переживання іншої людини та розділити з нею ці почуття.

Шкала «Діти і непосидючість». За результатами цієї шкали, обидві групи дітей показали середній рівень вираженості якості, що може бути результатом сприятливих зовнішніх умов, а також правильної і послідовної роботи вихователів і батьків.

Шкала «Діти і невротичні симптоми». Результати свідчать про те, що в обох групах вираженість показників нижче середнього рівня, хоча у дітей, що виховуються в сім'ї, показники дещо нижчі.

Шкала «Діти і середовище». Ці дані можуть свідчити про особливі обставини, в яких виховується дитина. Результати дітей-сиріт за цією шкалою значно вищі, ніж результати дітей, що виховуються в сім'ях. Це зумовлено, насамперед, обмеженням емоційного контакту з дорослими, жорсткою регламентацією діяльності дітей і персоналу. Акцент на дисциплінарні моменти і замкнутість дітей в рамках одного виховного закладу тягне за собою обмеженість контактів між вихованцями, певну обов'язковість спілкування і дуже низьку можливість вибору партнерів по спілкуванню, недостатність уваги з боку вихователів.

Дослідження за методикою «Колірний тест ставлення» (Лутошкін, 2001) передбачав використання 6 кольорів (червоний, зелений, сірий, чорний, коричневий та білий) для позначення шести понять (гра, заняття, друзі, вихователь, група, навчальний заклад). Аналіз даних представлено у табл. 2.

Таблиця 2

**Порівняльний аналіз даних за методикою
«Колірний тест ставлення» (у %)**

Колір	«Гра»		«Заняття»		«Друзі»		«Вихователь»		«Група»		«Навчальний заклад»	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Червоний	20	68	3	10	10	60	40	10	2	15	3	25
Зелений	60	13	20	19	35	34	35	41	12	60	15	30
Сірий	5	0	3	56	2	0	1	11	8	5	10	6
Чорний	3	0	3	1	0	0	1	3	15	0	2	0
Коричневий	2	5	30	7	8	0	18	5	15	0	16	5
Білий	10	14	41	7	45	6	5	30	48	20	54	34

Примітка: 1 – група дітей-сиріт, 2 – група дітей, що виховуються в сім'ї

Для поняття «гра» діти-сироти у 60% обирали зелений колір, що відповідає за спокій, у 20% – червоний, який означає радість. Для поняття «заняття» у 41% випадків обирали білий, який асоціюється з байдужістю, у 20% зелений, у 30% коричневий, який означає тривогу. Для поняття «друзі» у 45% обирали білий, у 35% – зелений, також зафіксовано вибір чорного кольору, який означає негативне ставлення. Для позначення поняття «вихователь» у 40% випадків обирався червоний колір, у 35% зелений, рідше обирався коричневий. Поняття «група» у 48% позначалося білим кольором, у 15% – чорним та 15% – коричневим. Свій інтернат ний заклад 54% дітей-сиріт наділяли білим кольором.

Діти, що виховуються в сім'ях, для позначення поняття «гра» у 68% випадків обирали червоний колір, рідше обирали інші кольори. Для поняття «заняття» у 56% випадків обирали сірий колір, що позначає нудьгу. Для поняття «друзі» у 60% обирали червоний, у 34% – зелений колір. Для позначення поняття «вихователь» 41% цих дітей обирали зелений, у 30% – білий. Поняття «група» у 60% дітей позначалося зеленим кольором. Свій дитячий садок у 34% наділявся білим кольором, у 30% – зеленим, у 25% – червоним.

Проаналізувавши результати дітей, що виховуються в родині, і дітей-сиріт, бачимо відмінності у сприйманні майже всіх виокремлених зон. Особливо помітно є різниця у ставленні до групи, вихователя та друзів. Водночас, як переважна більшість дітей з сім'ї обирали червоний колір, що відповідає за емоцію радості, для позначення дру-

зів, дітьми-сиротами у більшості випадків обирався білий колір, що відповідає за байдужість, а також зафіксовано випадки вибору чорного кольору, що відповідає за негативне ставлення. Для зони «вихователь», діти, що виховуються в родині, найчастіше обирали зелений та білий кольори, що означають спокій, байдужість, діти-сироти обирали переважно червоний колір, що позначає радість, рідше – коричневий, що позначає тривожність. Діти, які виховуються в сім'ї, свою групу наділяли у більшості випадків зеленим і червоним кольором, що, як зазначалось вище, означають спокій і радість, водночас як діти-сироти найчастіше обирали білий колір, що означає байдужість, а також був зафіксований вибір чорного кольору, що означає негативне ставлення.

Окрім цього, відповіді, що обирались дітьми-сиротами для інших зон, також мали відмінності порівняно з відповідями дітей, що виховуються в сім'ї. Перш за все, діти-сироти часто вибирали білий колір, що означає байдужість, а також іноді обирали чорний колір, що позначає негативне ставлення (табл. 2).

Результати за методикою «Капітан корабля» дали змогу зробити висновки щодо кількості позитивних і негативних виборів, отриманих кожною дитиною з боку членів групи (соціометричний статус). Залежно від цього, дитину, яка отримала 5 і більше виборів, можна вважати «зіркою», 3–4 вибори – «такою, якій віддається перевага», 1–2 вибори – «прийнятною», відсутність позитивного вибору, а також переважання негативних виборів над позитивними – до групи «ігнорованих».

Наступний показник – рівень благополуччя взаємостосунків, який визначається як співвідношення сумарних показників сприятливих і несприятливих категорій. Якщо більшість дітей групи опиняються в сприятливих категоріях («зірки», «бажані»), то рівень благополуччя взаємостосунків визначається як високий; при однаковому співвідношенні – як середній; при переважанні в групі дітей з несприятливих категорій («прийняті», «ігноровані») – як низький.

Крім цього, обчислювався коефіцієнт взаємності як відношення числа взаємних виборів до загального числа виборів. За величиною показника коефіцієнт взаємності можна віднести до одного з чотирьох рівнів взаємності: I – КВ = 15–20% (низький), II – КВ = 21–30% (середній), III – КВ = 31–40% (високий), IV – КВ = 40% і вище (надвисокий).

Отже, аналізуючи отримані результати, ми порівнювали показники у двох вибірках дітей: група 1 – діти-сироти старшого дошкільного віку, що виховуються в умовах інтернатного закладу; група 2 – діти, що виховуються в сім'ї.

Розглянемо перший параметр нашого аналізу – кількість позитивних і негативних виборів, отриманих кожною дитиною (табл. 3).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз статусного положення дітей у групах ровесників (у %)

Рівні	Статусна категорія	Група 1	Група 2
I	«зірки»	–	52
II	«відається перевага»	28	32
III	«прийняті»	40	16
IV	«ігноровані»	32	–

З даних таблиці 3 видно, що в сприятливих статусних категоріях (I, II) більша її кількість дітей – 84% – є членами групи 2, групи 1 – 28% дітей. У несприятливих статусних категоріях (III, IV) більша кількість дітей – 72% з групи 1, водночас як з групи 2 тільки 16%. Слід зазначити, що під час дослідження діти старшого дошкільного віку, що виховуються в сім'ї, негативні вибори робили рідше, ніж діти, що виховуються в закладі інтернатного типу (група 1). Багато дітей з групи 2 при відповіді на третє запитання (Кого з дітей ти ні за що не взяв би з собою в плавання?) важко, довго розмірковували. У підсумку 84% дітей цієї групи не зробили жодного негативного вибору, водночас як в групі 1 негативні вибори не зробили лише 28% дітей. Також слід зазначити, що в групі дітей-сиріт тільки 13% дітей не отримали негативних виборів, а в групі дітей, що виховуються в сім'ї, – 47%.

Отримані дані свідчать про те, що діти, які виховуються в сім'ї, порівняно з дітьми-сиротами, частіше демонструють позитивне ставлення до однолітків, оскільки у них переважають позитивні вибори один щодо одного.

Другий параметр нашого дослідження – рівень благополуччя взаємин. Ми отримали показники високого рівня благополуччя взаємин у групі 2, однак, у групі 1 цей показник низький. Отже, більшість дітей, що виховуються в сім'ї, має сприятливий статус: I і II статусна категорія (табл. 3). Високий рівень благополуччя взаємин означає комфорт більшості дітей у системі міжособистісних зосунків, їхню задоволеність у спілкуванні, визнанні однолітками. Однак, більшість дітей-сиріт має несприятливий статус: III і IV статусна категорія (табл. 3), що

свідчить про низький рівень благополуччя взаємин, дискомфорт більшості дітей, незадоволеність спілкуванням, байдужість до однолітків.

Третій параметр дослідження – коефіцієнт взаємності. Коефіцієнт взаємності – це індекс групової згуртованості, який виражає характер стосунків, що існують у групі. Коефіцієнт взаємності групи 1 – 20%, групи 2 – 52%, з чого випливає, що група 1 відноситься до I рівня взаємності (низький), група 2 – до IV рівня взаємності (надвисокий). Значення коефіцієнта взаємності дає нам уявлення про характер стосунків, що існує в даних групах: колектив дітей-сиріт значно менш згуртований, ніж колектив дітей, що виховуються в сім'ї.

Таким чином, за результатами методики «Капітан човна» можна зробити висновок про те, що в групі дітей-сиріт старшого дошкільного віку рівень благополуччя взаємин і коефіцієнт взаємності є досить низьким. На відміну від них, група дітей старшого дошкільного віку, що виховуються в сім'ї, є більш дружними, коефіцієнт взаємності і благополуччя їхніх взаємин високий, а також, спостерігається переважання позитивних виборів щодо однолітків. Отримані дані свідчать про значну різницю у взаємостосунках дітей-сиріт і дітей, що виховуються в сім'ї.

Дискусія

Проблема психологічних особливостей дітей-сиріт має досить тривалу історію досліджень, але інтерес до неї не знижується у зв'язку з тим, що суспільство не може вирішити проблему сирітства. Наше дослідження присвячене вивченню міжособистісних стосунків дітей-сиріт старшого дошкільного віку, оскільки цей вік є надзвичайно важливим для розвитку механізмів соціальної перцепції. Одержані результати переконливо засвідчують наявність суттєвих відмінностей у цій сфері між дітьми-сиротами та дітьми, які виховуються в сім'ї. Численні аспекти були досліджені та знайшли своє підтвердження в результатах нашого дослідження.

Виявлено суттєві відмінності у міжособистісному спілкуванні у дітей-сиріт та дітей, що виховуються в сім'ї. У дітей-сиріт частіше відмічались конфліктність, млявість, емоційна незрілість, тривожність, водночас, у дітей, що виховуються в сім'ї, меншою мірою виражена конфліктність, загальний емоційний стан позитивний, вища активність. Якщо діти-сироти більше прагнуть отримати увагу від дорослого, швидше знаходять з ним спільну мову, виявляють до них довіру, то діти, що виховуються в сім'ї, більше прагнуть уваги та любові з боку інших дітей, міжособистісні контакти з ровесниками у них міцніші. Це певною мірою узгоджується з результатами досліджень (Лангмейер, &

Матейчик, 1984), в яких показано порушення стосунків з дорослими у дітей-сиріт, хоча слід говорити радше про брак уваги з боку дорослих. Одержані нами дані свідчать про тісний зв'язок двох сфер спілкування: брак спілкування з дорослим призводить до збіднення стосунків між однолітками. Рівень розвитку спілкування дитини з дорослим багатоманітним чином визначає характер його контактів з іншими дітьми.

Відмінності між дітьми-сиротами та дітьми, які виховуються в сім'ї, дають змогу підтвердити висновок про те, що групу дітей-сиріт слід розглядати як таку, яка має специфічні особливості в розвитку, що відрізняють її від інших (Goldfarb, 1955; Tizard, & Rees, 1975; V.Pringle, & Bossio, 1960).

Через відсутність матері діти-сироти демонструють вищий рівень агресії переважно при спілкуванні з дітьми, ніж з дорослими, виявляючи до дорослих значно більший інтерес, ніж до дітей свого віку. Причиною підвищеної конфліктності дітей-сиріт може виступати також компенсація низької самооцінки, яка виявляється у формі зовнішньої агресії (Ge, 1996; O'Connor, 2002; Bronfenbrenner, & Morris, 1998; Caspi, & Shiner, 2005).

Отримані дані свідчать про значну різницю у взаємостосунках дітей-сиріт і дітей, що виховуються в сім'ї. У групі дітей-сиріт є досить низьким рівень благополуччя взаємостосунків, вони мають нижчий статус у групі однолітків, ніж діти, що виховуються в сім'ї. Одне із пояснень цього можна знайти у дослідженнях (Caspi, & Shiner, 2005), в яких відмічаються такі негативні особливості дітей-сиріт, як обмеженість емоційної сфери, затримка формування навичок самоконтролю і соціально прийнятної поведінки.

Таким чином, у дітей-сиріт через проблеми у міжособистісних стосунках з дорослими та однолітками спостерігаються певні відхилення в становленні найважливіших психологічних утворень: спотворення образу Я, затримки у становленні суб'єктивного ставлення до самого себе, а також уповільнений і неповноцінний розвиток першого особистісного утворення – активності. У подальшому це може призводити до заниженої самооцінки, низької стресостійкості та життєстійкості, конфліктності, нерозвиненості комунікативних здібностей, що в цілому негативно позначиться на розвитку соціального та емоційного інтелекту, а також на їхньому психологічному благополуччю.

Висновки

У ході емпіричного дослідження виявлено відмінності у функціонуванні сфери міжособистісних стосунків у дітей-сиріт та дітей, які виховуються в сім'ї. Насамперед діти-сироти виявляють великий ін-

терес до дорослого; часто звертаються до вихователя, прагнуть будь-яким шляхом заволодіти його увагою. Все це свідчить про те, що вони явно відчують потребу в увазі з боку дорослого. У дітей з сім'ї в спілкуванні з дорослим головним мотивом є спілкування, пізнавальний мотив, тоді як у дітей-сиріт домінуючим мотивом є потреба в увазі і доброзичливості. Встановлено, що брак спілкування з дорослими призводить до збіднення стосунків між однолітками.

Разом з тим, діти-сироти практично ніколи не чекають від дорослого оцінки своїх конкретних дій на відміну від сімейних дітей того ж віку. Вихованці дитячого будинку не виділяють своїх предметних досягнень як втілення свого «Я», а вимагають лише глобальної уваги до себе. Ця вимога особливо яскраво виявляється в конфліктах дітей, де конкуренція через увагу дорослого є основною причиною дитячих сварок і ворожнечі.

Серед дітей-сиріт старшого дошкільного віку відмічається підвищена конфліктність, приводом для чого є побутові проблеми і боротьба за увагу і доброзичливість дорослого. У дітей, що виховуються в сім'ї, основним приводом для конфлікту є самоствердження в грі.

Діти-сироти слабше та рідше виражають у спілкуванні свої власні емоції. Вони рідко звертаються до партнера за порадою, підтримкою та для обміну враженнями, на відміну від дітей з сім'ї. Незважаючи на те, що у дитячому будинку діти мають багато можливостей для спілкування (спільне проживання, спільні іграшки, один і той же режим дня і т.д.), саме по собі середовище, що забезпечує багаті можливості для спілкування з однолітками, залишається байдужим для дитини.

Відмінності між старшими дошкільниками-сиротами і дітьми, які виховуються в сім'ях, виявляються і за показниками благополуччя взаємостосунків. У групі дітей-сиріт рівень благополуччя взаємостосунків і коефіцієнт взаємності є досить низьким, у дітей, що виховуються в сім'ї, коефіцієнт взаємності і благополуччя їхніх взаємостосунків — високий. У дітей-сиріт, на відміну від дітей, які виховуються в сім'ї, відсутня залученість до дій однолітка: одноліток не має для них суб'єктивної значущості, а є зовнішнім і досить байдужим об'єктом, на відміну від дорослого, який залишається суб'єктивним центром в будь-якій ситуації і від якого вони постійно вимагають уваги і доброзичливості.

Таким чином, у дітей-сиріт через проблеми у міжособистісних стосунках з дорослими та однолітками спостерігаються певні відхилення в становленні найважливіших психологічних утворень: спотворення образу себе, затримки у становленні суб'єктного ставлення до самого себе, а також уповільнений і неповноцінний розвиток активності.

У подальшому це може призводити до заниженої самооцінки, конфліктності, низької стресостійкості та життєстійкості, нерозвиненості комунікативних здібностей, що в цілому негативно позначиться на розвитку соціального та емоційного інтелекту, а також їхньому психологічному благополуччю.

Одержані у ході дослідження результати свідчать про певні порушення у міжособистісних стосунках дітей-сиріт порівняно з дітьми, які виховуються у сім'ї. Тому **перспективами подальших досліджень** є пошук засобів та методів роботи з дітьми-сиротами, які дали б змогу їм задовольнити нагальну потребу в спілкуванні з дорослим, в його підтримці та любові, а також успішно розвивати механізми соціальної перцепції, які тільки починають формуватися в старшому дошкільному віці.

Декларація про конфлікт інтересів. Автор заявляє про відсутність потенційного конфлікту інтересів стосовно дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Список використаних джерел

Bowlby, J. (1951). *Maternal Care and Mental Health a report prepared on behalf the World Health Organization as a contribution to the United Nations programme for the welfare of homeless children*. Geneva : World Health Organization.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. (1998). The ecology of developmental processes. Damon W and Lerner R (eds), *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development (V. 1, 5th edn.)*. (p. 993–1028). New York : John Wiley.

Caspi, A., Roberts, B. W., & Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*, 56, 453–484. DOI: 10.1146/annurev.psych.55.090902.141913

Dunn, J. (1991). Understanding others: evidence from naturalistic studies of children. Whiten, A. (Ed.), *Natural theories of mind: evolution, development and simulation of everyday mindreading* (p. 51–61). Cambridge : Basil Blackwell.

Ge, X., Conger, R. D., Cadoret, R. J., Neiderhiser, J. M., Yates, W., & Troughton, E. (1996). The developmental interface between nature and nurture: A mutual influence model of child antisocial behavior and parent behaviors. *Developmental Psychology*, 32(4), 574–589. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.32.4.574>

Goldfarb, W. (1955). Emotional and intellectual consequences of psychological deprivation in infancy: A revolution. *Psychopathology of childhood*, 86–95.

Howe, D. (2008). Relationship-based thinking and practice in social work. *Journal of Social Work Practice First Annual Lecture*, 45–56. <https://doi.org/10.1080/02650539808415131>

Jenkins, J. M., & Astington, J. W. (1996). Cognitive factors and family structure associated with theory of mind development in young children. *Developmental Psychology*, 32(1), 70–78. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.32.1.70>

Klein, R. G., & Pine, D. S. (2002). Anxiety Disorders. Rutter M., Taylor E. (eds), *Child and Adolescent Psychiatry (4th edition)*, p. 486–509. Oxford : Blackwell Science.

Klein, M. (1975). Some theoretical conclusions regarding the emotional life of the infant. *The writings of Melanie Klein*, 3, 61–93.

Klein Velderman, M., Bakermans-Kranenburg, M. J., Juffer, F., & van IJzendoorn, M. H. (2006). Effects of attachment-based interventions on maternal sensitivity and infant attachment: Differential susceptibility of highly reactive infants. *Journal of Family Psychology*, 20(2), 266–274. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.20.2.266>

Lewis, T. (1996). A Model for Thinking About the Evaluation of Training. *Here's what everyone is reading*, 9(1), 3–22. <https://doi.org/10.1111/j.1937-8327.1996.tb00708.x>

Morris, A. S., Silk, J. S., Steinberg, L., Sessa, F. M., Avenevoli, S., & Essex, M. J. (2002). Temperamental vulnerability and negative parenting as interacting predictors of child adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 64, 461–471. [10.1111/j.1741-3737.2002.00461.x](https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2002.00461.x)

O'Connor, T. G. (2002). The effects of parenting reconsidered: Findings, challenges, and applications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(5), 555–572. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00046>

Perner, J., Ruffman T., & Leekam, S. (1994). Theory of Mind Is Contagious: You Catch It from Your Sibs. *Child Development*, 65(4), 1228–1238. <https://doi.org/10.2307/1131316>

Pluess, M., & Belsky, J. (2010). Differential susceptibility to parenting and quality child care. *Dev Psychol*, 46(2), 379–390. DOI: 10.1037/a0015203

Pringle, K. M., & Bossio, E. V. (1960). Prolonger separation and emotional maladjustment. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, 37–48.

Thomas A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. Oxford, England : Brunner/Mazel.

Tizard, B., & Rees, J. (1975). The effect of early institutional rearing on the behaviour problems and affectional relationship of 4. old children. *Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 16(1), 61–73. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1975.tb01872.x>

Wellman, H. M., & Lagattuta, K. H. (2000). Developing understandings of mind. In S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg, & D. J. Cohen (Eds.), *Understanding other minds: Perspectives from developmental cognitive neuroscience* (p. 21–49). New York, NY, US : Oxford University Press.

Winnicott, D. W. (1971). Mirror-role of mother and family in child development. *Playing and reality*, 211–215.

Лангмейер, И., & Матейчек, З. (1984). *Психическая депривация в детском возрасте*. Прага : Авиценум.

Лутошкин, А. Н. (2001). Психологический климат детского коллектива. *Возрастная и педагогическая психология*, 57–58. Режим доступа: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/hrestomatia/16.php

Регуш, Л. А. (2001). *Практикум по наблюдению и наблюдательности*. Санкт-Петербург : Питер.

Смирнова, О. Е., & Холмогорова, В. М. (2005). *Межличностные отношения дошкольников: диагностика, приемы, коррекция*. Москва : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС.

References

Bowlby, J. (1951). *Maternal Care and Mental Health a report prepared on behalf the World Health Organization as a contribution to the United Nations programme for the welfare of homeless children*. Geneva : World Health Organization.

Bronfenbrenner, U., & Morris, P. (1998). The ecology of developmental processes. Damon W and Lerner R (eds), *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development (V. 1, 5th edn.)*. (p. 993–1028). New York : John Wiley.

Caspi, A., Roberts, B. W., & Shiner, R. L. (2005). Personality development: Stability and change. *Annual Review of Psychology*, 56, 453–484. DOI: 10.1146/annurev.psych.55.090902.141913

Dunn, J. (1991). Understanding others: evidence from naturalistic studies of children. Whiten, A. (Ed.), *Natural theories of mind: evolution, development and simulation of everyday mindreading* (p. 51–61). Cambridge : Basil Blackwell.

Ge, X., Conger, R. D., Cadoret, R. J., Neiderhiser, J. M., Yates, W., & Troughton, E. (1996). The developmental interface between nature and nurture: A mutual influence model of child antisocial behavior and parent behaviors. *Developmental Psychology*, 32(4), 574–589. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.32.4.574>

Goldfarb, W. (1955). Emotional and intellectual consequences of psychological deprivation in infancy: A revolution. *Psychopathology of childhood*, 86–95.

Howe, D. (2008). Relationship-based thinking and practice in social work. *Journal of Social Work Practice First Annual Lecture*, 45–56. <https://doi.org/10.1080/02650539808415131>

Jenkins, J. M., & Astington, J. W. (1996). Cognitive factors and family structure associated with theory of mind development in young children. *Developmental Psychology*, 32(1), 70–78. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.32.1.70>

Klein R. G., & Pine D. S. (2002). Anxiety Disorders. Rutter M., Taylor E. (eds), *Child and Adolescent Psychiatry (4th edition)*, p. 486–509). Oxford : Blackwell Science.

Klein, M. (1975). Some theoretical conclusions regarding the emotional life of the infant. *The writings of Melanie Klein*, 3, 61–93.

Klein Velderman, M., Bakermans-Kranenburg, M. J., Juffer, F., & van IJzendoorn, M. H. (2006). Effects of attachment-based interventions on maternal sensitivity and infant attachment: Differential susceptibility of highly reactive infants. *Journal of Family Psychology*, 20(2), 266–274. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.20.2.266>

Lewis, T. (1996). A Model for Thinking About the Evaluation of Training. *Here's what everyone is reading*, 9(1), 3–22. <https://doi.org/10.1111/j.1937-8327.1996.tb00708.x>

Morris, A. S., Silk, J. S., Steinberg, L., Sessa, F. M., Avenevoli, S., & Essex, M. J. (2002). Temperamental vulnerability and negative parenting as interacting predictors of child adjustment. *Journal of Marriage and Family*, 64, 461–471. 10.1111/j.1741-3737.2002.00461.x

O'Connor, T. G. (2002). The effects of parenting reconsidered: Findings, challenges, and applications. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43(5), 555–572. <https://doi.org/10.1111/1469-7610.00046>

Perner, J., Ruffman T., & Leekam, S. (1994). Theory of Mind Is Contagious: You Catch It from Your Sibs. *Child Development*, 65(4), 1228–1238. <https://doi.org/10.2307/1131316>

Pluess, M., & Belsky, J. (2010). Differential susceptibility to parenting and quality child care. *Dev Psychol.*, 46(2), 379–390. DOI: 10.1037/a0015203

Pringle, K. M., & Bossio, E. V. (1960). Prolonger separation and emotional maladjustment. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, 37–48.

Thomas, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. Oxford, England : Brunner/Mazel.

Tizard, B., & Rees, J. (1975). The effect of early institutional rearing on the behaviour problems and affectional relationship of 4. old children. *Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 16(1), 61–73. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1975.tb01872.x>

Wellman, H. M., & Lagattuta, K. H. (2000). Developing understandings of mind. In S. Baron-Cohen, H. Tager-Flusberg, & D. J. Cohen (Eds.), *Understanding other minds: Perspectives from developmental cognitive neuroscience* (p. 21–49). New York, NY, US : Oxford University Press.

Winnicott, D. W. (1971). Mirror-role of mother and family in child development. *Playing and reality*, 211–215.

Langmejer, I., & Matejček, Z. (1984). *Psichická deprivácia v detskom veku* [*Mental deprivation at childhood*]. Praga : Avicenum. [in Russian].

Lutoshkin, A. N. (2001). Psihologičeskij klimat detskogo kollektiva [Psychological climate at children's groups]. *Vozrastnaja i pedagogičeskaja psihologija*, 57–58. [in Russian]. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/hrestomatia/16.php

Regush, L. A. (2001). Praktikum po nabljudeniju i nabljudatel'nosti [Practical training in observations and observation skills]. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian].

Smirnova, O. E., & Holmogorova, V. M. (2005). Mezhlichnostnye otnoshenija doškol'nikov: diagnostika, priemy, korrekcija [Preschoolers' interpersonal relationships: examination, techniques, correction]. Moskva : Gumanitar. izd. centr VLADOS. [in Russian].

Abstract

Barauskiene I.,

Ph.D (Social Science, Education), Professor,
Šiauliai University, Lithuania
E-mail: ingrida.barauskiene@ku.lt

Kovalenko A. B.,

Dr. of Science (in Psychology), Professor,
Head of the Department of Social Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
E-mail: abk2015@ukr.net

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF OLDER PRESCHOOL-AGE ORPHANS' INTERPERSONAL RELATIONS

The article presents the research on the characteristics of older preschool-age orphans' interpersonal relationships. It reveals differences between the functioning of the sphere of orphans' interpersonal relations

and that of children brought up in families. Orphans show higher interest in adults, indicating that orphans' need in adults' attention is not satisfied. The main motives for communication with adults in families are mutual interactions and cognitive needs, while the dominant motive of orphan children is searching for attention and kindness.

Orphans show increased inclination to conflicts, cause for which are every-day issues and the struggle for adults' attention and friendliness. The main cause of conflicts characteristic for family-raised children is their self-affirmation in games.

Orphans are less and less likely to express their own emotions when communicating. They rarely turn to their partners for some advice, support, and sharing of experiences, unlike children in families. Orphaned children feel indifference in relationships with peers.

Differences were found between orphaned children and family-raised children as for well-being of relationships: orphans' well-being is quite low, while family-raised children's well-being is high.

Orphaned children, due to problems in interpersonal relationships with adults and peers, have some deviations in the most important psychological formations: distortion of self image, delayed formation of subjective attitude to oneself, as well as slow and abnormal development of activity, which may further negative affect their psychological well-being.

Key words: *interpersonal relationships, older preschool age, orphans, sociometric status, emotional components of relationships.*

Отримано – 24 серпня 2020

Рецензовано – 26 серпня 2020

Прийнято – 28 серпня 2020

Received – August 24, 2020

Revision – August 26, 2020

Accepted – August 28, 2020